

Viggo Sørensen:

Det er d'et, der gør 'et

- om stedordet *dem* i vest- og sønderjysk

I en af Holbergs bedste komedier demonstrerer Erasmus Montanus sine akademiske færdigheder ved at disputere sin moder om til en sten: *En sten kan ikke flyve. I kan ikke flyve. Ergo er Morlille en sten.* Og da hun bryder helt sammen, forbarmer han sig og disputerer hende tilbage til menneskeværdighed: *En sten kan ikke tænke eller tale. Morlille kan tale. Ergo er Morlille ingen sten.*

Når scenen forekommer så morsom, skyldes det selvfølgelig i første række de absurde følgeslutninger og den naive bondekones hastigt vekslede reaktioner – fra skepsis over fortabthed, fortrøstning og lettelse, til uforbeholden beundring: *Der vil (= skal) min tro stærke hoveder til at studere!* Men komikken styrkes også her – som så ofte ellers – af, at uforenelige størrelser konfronteres, at der frækt ses bort fra grundlæggende modsætninger i vor verdensopfattelse.

Hvad i alverden har Morlille og en sten overhovedet med hinanden at gøre? De hører jo hjemme i helt forskelle afdelinger af tilværelsen – dyreriget og mineralriget, som det hed i et af min barndoms gætteprogrammer. Vi ved jo allesammen, at mennesker bevæger sig rundt i, er bevidste om og i princippet behersker deres omverden. Sten og andre ting er her bare, kan ikke foretage sig noget selv, men højst blive genstand for vores opmærksomhed og handlinger. En sten kan ikke flyve, disputerer Erasmus, og Morlille kommenterer snusfornuftigt: *Nej det er vist nok, undtagen man kaster den.*

Denne fundamentale modsætning mellem handlende mennesker og døde ting gennemsyrrer sproget – med dyrene som en mellemliggende

ulden gråzone. Mennesker kan tænke og tale, dyr måske også i et vist omfang – og i hvert fald kan nogle af dem flyve –, tingene kan ingen af delene. Og det vil sige, at store grupper af navneord slet ikke kan bruges sammen med store grupper af udsagnsord (medmindre vi bruger udsagnsordene i en særlig “overført” betydning, som når *stenen fløj fra slangebøssen* eller når *runestenen taler til os om fordums bedrifter*). Sprogforskere betragter det som indholdsmæssige begrænsninger på ordenes kombination, og sådanne ting henvises principielt til behandling i ordbøger.

Grammatik i egentlig forstand er det i hvert fald ikke. Navneord bøjes efter samme mønstre, hvad enten de betegner mennesker, dyr eller ting; det hedder f.eks. i bestemt form *manden, katten, stenen*, men *barnet, føllet, bjerget*. Endelserne her afhænger alene af ordets såkaldt grammatiske køn: fælleskøn eller intetkøn. For et tusind år siden havde dansk tre grammatiske køn: hankøn, hunkøn og intetkøn – sådan som tysk og en del andre indoeuropæiske sprog stadig har det. Men alle disse navne er opfundet af sprogforskere, og de grammatiske køn står ikke i noget ligefremt forhold til modsætningen mellem dyre- og mineralrige, endsige til de rigtige køn inden for dyreriget.

Også de stedord (*han, hun, den* osv.), hvormed man henviser til tidligere nævnte personer eller ting, var i vikingetidens dansk – og er stadig i tysk – knyttet til ordenes grammatiske køn. Det hed *han* om ens arm, *hun* om den jord man ejede, *det* om tøjet man bar. Først i løbet af middelalderen sker – vistnok startende i jysk, og hjulpet på gлед af forenkede bøjninger¹ – det skred i stedordenes brug, som fører frem til den nuværende sprogbrug. *Han* og *hun* forbeholdes nu personer (til nøds også husdyr), afhængigt af deres rigtige køn. Til alt andet henvises der med *det* eller *den*, afhængigt af ordenes grammatiske køn.²

I flertal er enhver modsætning ophævet nu: her henvises altid med

¹ Jf. Peter Skautrup: Det danske sprogs historie. 1944-70. I.269f.

² At kategorien grammatisk køn så har udviklet sig meget forskelligt inden for det danske sprogområde, behøver ikke at komplicere fremstillingen her. Det skal blot nævnes, at dialekterne på Øerne samt i det nordligste og allerøstligste Jylland bibeholdt de tre gamle grammatiske køn, medens han- og hunkøn forenedes til fælleskøn i resten af de jyske dialekter samt i rigsmålet. Endelig udviklede der sig i vest- og sønderjysk en noget anden brug af modsætningen fælleskøn - intetkøn end i østjysk og rigsmålet. Jf. Niels Åge Nielsen: De jyske Dialekter (1959) s.44ff.

de. Alle hidtil nævnte former er dem, der bruges som grundled; som genstands- og hensynsled har mange stedord jo bevaret en særlig form: *ham, hende, dem*; men deres indbyrdes forhold er ganske som for *han, hun, den*. Dog har vi et ekstra stedord til såkaldt reflektiv brug: når et genstands- eller hensynsled er samme *han, hun, den, det* eller *de* som grundledet, betegnes det med *sig* (i jysk dog *dem* i flertal). Det skæve system af stedord (i såkaldt 3.person), der bruges i moderne dansk, kan

Figur 1. 3.persons stedord i moderne dansk

	ental				flertal
	om personer		om andet		
	♂	♀	fælleskøn	intetkøn	
som grundled	han	hun	den	det	de
som genstands- el. hensynsled	ham	hende			dem
brugt refleksivt	sig				sig ¹ , dem ²

1) i rigsmålet; 2) i jysk

sammenfattes i følgende skema:

Og hermed er banen omsider kridtet op for den tålmodige læser. Jeg kan nu gå over til at vise, hvordan modsætningen mellem personer og andet, som dominerer ental i ovenstående skema, er trængt yderligere frem i vest- og sønderjysk. Der dukker den nemlig også op i flertal – under bestemte betingelser.

Stedordenes svækkelse i enklise

Stedordene i figur 1 udtales mere eller mindre forskelligt i trykstærk og tryksvag stilling. Forskellene er ikke så påfaldende i rigsmål, men i jysk kan nogle af ordene reduceres næsten til ukendelighed. F.eks. kan

³ Eksemplerne (1)–(3) stammer fra Anders Bjerrums optegnelser i Vodder sogn (top. nr. 3088). Sætningerne er omsat til Jysk Ordbogs lydskrift.

den med aftagende tryk udtales på følgende måder i Sønderjylland³

- (1) *'dæŋ' gi 'e"t 'manə 'mjatk*
= den (ko) giver ikke meget mælk
- (2) *'ba:r dæŋ 'e"t 'ska:r ,nåwər*
= bare den ikke skader (dvs. fejler) noget (sagt om en kalv)
- (3) *få ən 'no 'gāt 'a' ,stre"pət*
= få den nu godt afstrippet (dvs. få den sidste mælk malket godt ud af yveret på koen)

Som det ses, er det ikke i sig selv tabet af stærktryk – overgangen fra (1) til (2) –, der medfører den største forandring af *den*. Stødet går tabt og *æ*'et udtales måske lidt mindre præcist; men noget tilsvarende sker for alle ord, der kommer under svagtryk, uden at det går ud over genkendelsen. Derimod ændres udtalen af *den* radikalt ved overgangen fra (2) til (3): *d*'et i ordets start falder væk, *æ*'et reduceres til den specielle svagtryksvokal *ə* (som kendes fra slutningen af mange rigsmålsord: *finde*, *gamle* etc.). Det er lige før man her fristes til at tale om et nyt stedord *en*.

Den særlige position, stedordet indtager i eksempel (3), kalder sprogforskerne enklise. Ordet står her helt uden tryk, er praktisk talt smeltet sammen med et foranstående udsagns- eller forholdsord, og opfører sig i sin reducerede form næsten som en endelse til dette ord. Optegneren af (3) har da også oprindelig skrevet *få·n* (= få den) – i ét ord.

Den viste udvikling i enklise *den* > *en* (for nu at skrive det lidt enkelt) er fællesjysk. Og lige så almindelig er forenklingen *det* > *et* (som godt nok forskellige steder i Jylland kan dække over udtalerne *ət*, *əð*, *ər* eller *ə*). De fleste andre ord i figur 1 har en helt anden lydstruktur, som ikke er modtagelig for sådanne radikale forenklinger, ikke engang i enklise. Men ordene i flertal (*de*, *dem*) begynder jo også med *de*- og kunne synes egnede kandidater for *d*-tab og *ə*-udvikling.

Når ordet *de* ikke ændres i den retning, hænger det vel sammen med, at ordet på trods af skriftens *e* udtales med *i* – også overalt i jysk; ordet er ingen fuldstændig parallel til *den* og *det*. Vanskeligere er det at forstå, at der ikke til *dem* er udviklet en fællesjysk enkliseform *em*. Inden for

Nord- og Østjylland er der kun nogle få ældre kilder, som viser tendens til en sådan enklitisk form.⁴ Måske er det den manglende svækkelse af grundformen *de*, som er “smittet af” på bøjningsformen *dem* og har hindret svækkelse efter mønsteret *den > en, det > et*.

I Vest- og Sønderjylland har enkliseudviklingen *dem > em* imidlertid fundet sted – om end med et par bemærkelsesværdige undtagelser, som vil fremgå af følgende eksempler fra Nordvestjylland.⁵

- (4) *Do mo fo, hwet'ten å'em do æl ha*
 (= du må få, hvilken af dem du vil have) ...
ved Laan eller Køb af Redskaber og Dyr.
- (5) *Do mo fo, hwet'ten å dæm do æl ha*
 (= du må få, hvilken af dem du vil have) ...
over for Frieren til en af hans giftefærdige Døtre.
- (6) *når wi gir æ 'gri:s ka'tøflær, så 'tå'r di æm*
 (= når vi giver grisene kartofler, så tager de dem)
 ... dvs. *så tager de kartoflerne.*
- (7) *når wi gir æ 'gri:s ka'tøflær, så 'tå'r di ðæm*
 (= når vi giver grisene kartofler, så tager de dem)
 ... dvs. *så tager de på i vægt* (idet *at tage sig* = tage på)

Eksemplerne (4) og (5) er omtrent enslydende, med genstandsleddet i enklise. I (4) er der sket enklisesvækkelse (> *em*), fordi ordet henviser til dyr eller ting; i (5), hvor det henviser til personer, er enklisesvækkelsen derimod udeblevet (*dæm*). Også eksemplerne (6) og (7) er næsten enslydende, igen med genstandsleddet i enklise (ligesom det forudgående grundled *de*). I (6) sker samme enklisesvækkelse (> *æm*) som i (4), men i (7) udebliver den. Godt nok henviser ordet ikke til perso-

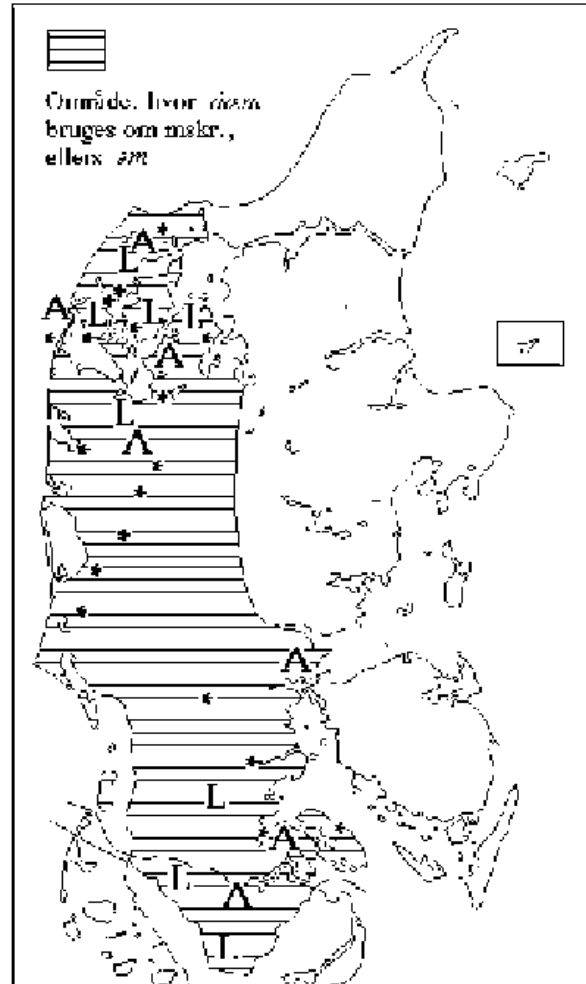
⁴ Se fx. J.M.Jensen: Et vendelbomåls lyd- og formlære (1897-1902), s.169; Niels Andersen: Faaklaaring aa Beskryvels ... (1835), s.14. Sidstnævnte sted kan den *d*-løse form dog måske skyldes en mere omsiggribende tendens på Randers-Århus-Grenåegnen til opgivelse af *d*- i starten af småord – ikke kun i enklise.

⁵ Eksemplerne (4)-(5) stammer fra Torolf Kristensen: Fræ mi bet'te Ti, ... (1939), s.IX. Eksemplerne (6)-(7) er hentet i Torsten Balles ordsamling fra Torsted sogn (top. nr. 1355); sætningerne er omsat til Jysk Ordbogs lydskrift.

ner, men det står refleksivt, dvs. betegner det samme som grundledet (nemlig grisene). Der er altså to forhold, som – uafhængigt af hinanden – blokerer for udviklingen af vest- og sønderjysk *əm* i enklise: (a) henvisning til person, (b) reflektiv brug.

Kortet til højre viser, hvorfra Jysk Ordbog har oplysninger om denne fordeling af enklitisk *dəm* og *əm*. Som det ses, er fordelingsreglerne allerede opdaget af K.J.Lyngby på dennes optegnelsesrejser i 1850-60'erne. Og de er genformuleret af mange senere dialektologer samt nogle af Jysk Ordbogs meddelere. Når billedet fyldes ud med alt eksempelmateriale fra Jysk Ordbogs seddelsamlinger samt svarene på spørgeliste AO (1964), viser det sig, at den nævnte fordeling *dəm* / *əm* hører hjemme inden for kortets skraverede område.

Fordelingen har vel fra gammel tid været mindre konsekvent i områdets yderkanter. F.eks. anvender C.M.C.Kvolsgaard snart *əm*, snart *ðəm* om ting i sine dialektberetninger fra grænsen mellem Thy og Hanherred. I yngre dialekt synes skellet *dəm* / *əm* stærkt på retur i tre-

Udbredelsen af den vest- og sønderjyske enklisemodsætning *dəm* / *əm*.

L markerer steder, hvor K. J. Lyngby har optegnet og redegjort for fænomenet; *A* og * markerer eksplicitte oplysninger fra andre filologer henholdsvis Jysk Ordbogs meddelere.

⁶ Jf. f.eks. Po fir glowend Pæl (1923). S.38: *vi holdt sgi ett aaltfor møj aa aa komm nied mell de Daal' med æ Foer, nær vi war jenne ved 'em = vi (hyrdedrenge) holdt sgu ikke alt for meget af at komme ned mellem de dale med fårene, når vi var ene ved dem.* – S.42: *de spur æ Skuel ad, hwifor han ... ett ku læ dem dje Gudshues sto = de (nemlig kirkebyggerne) spurgte trolden ad, hvorfor han ikke kunne lade (dem) deres gudshus stå (i fred).*

kanten Skive–Esbjerg–Haderslev. Men i en solid gammel vestjysk dialekt, som den Aakjær beherskede, finder man ingen slinger i valsen.⁶ For Vest- og Sønderjylland kan der altså opstilles følgende parallel til figur 1 – men kun gældende for de enklitiske former, hvilket antydes

Figur 2. 3.persons stedord i Vest- og Sønderjylland, enklitiske former

	ental				flertal	
	om personer		om andet		om personer	om andet
	♂	♀	fælleskøn	intetkøn		
som grundled	◦ <i>han</i>	◦ <i>hon</i>	◦ <i>ən</i>	◦ <i>ə</i> (og lign.)	◦ <i>di</i>	
som genstands- el. hensynsled	◦ <i>ham</i>	◦ <i>hin</i>			◦ <i>dæm</i>	◦ <i>əm</i>
brugt refleksivt	◦ <i>sə</i>				◦ <i>dæm</i>	

med tegnet for absolut svagtryk (◦):

I sproghistorisk perspektiv

Som det ses af figur 2, har modsætningen mellem personer og andet – med enklisen som indfaldsport – vundet fodfæste også i flertal af 3.persons-stedordene. Så her var det nu muligt både i ental og flertal at antyde personers mindreværd alene ved brugen af stedord: omtalt som *én* (den) eller *ém* (dem) fratages folk deres fulde menneskelighed – næsten som den stakkels Morlille i artiklens start:⁷

- (8) *saa waaer do dæ fo hinn, den sladrer rujn omkring*
= så var du dig for hende, “hun” sladrer rundt omkring!
- (9) *de 'wår en' da 'spel' å 'hør æm 'sna" k*
= det var virkelig løjer at høre dem snakke (om børn, der gør sig kloge)

⁷ Eksemplerne stammer fra Hans Bakgaard: Folk, æ haaer mødt (1939), hhv. Johs. Helwegs optegnelser fra Velling sogn (top. nr. 2533).

Men modsætningen har altså ikke bredt sig videre til grundledsformen *de* eller refleksiv-formen *dem* i enklise, endsige ud over enklisen til de mere trykstærke positioner af stedordene (for der gælder figur 1 også i vest- og sønderjysk). Systemet af stedord er ikke på nogen måde forenklet af opspaltningen *dām* / *ām*; det er snarest blevet endnu mere skævt. Sproghistorien viser sig – selv i denne detalje – som en yderst inkonsekvent affære.

Hvorfor? Simpelthen fordi den er resultatet af menneskelig adfærd: sprogbrugernes (i reglen ubevidste) behov, valg og tilvænning. Mennesker er som bekendt inkonsekvente; vi har det med i enhver situation at gribe til de nemme løsninger, de forhåndenværende søm – uden at bekymre os alt for meget om de videre konsekvenser. Og er der ingen nemme løsninger for hånden, så er det lettest at opgive sagen.

Jeg brugte starten af denne artikel til at pege på, hvor central i vores bevidsthed modsætningen er mellem personer på den ene side og alt andet på den anden. Det giver et latent behov for også at lade denne modsætning komme til udtryk – f.eks. i valget af stedord. Men om behovet så også tilfredsstilles – det afhænger af, hvilke søm vi har for hånden.

Inden for 3.persons-stedordene viste muligheden sig engang i middelalderen: ved en funktionel adskillelse mellem stedordene *han* / *hun* og et nyt sæt henvisende ord *den* / *det*. Næste chance kom i de dialekter, hvor enkliseudviklingen *dem* > *ām* stod på vippen, og de to konkurrerende former kunne gives hver sin funktion. Siden har der ikke været stedord i opbrud, som modsætningen kunne indbygges i.

Det ligger i princippet om de forhåndenværende søm, at sprogbrugeren så godt som aldrig tilfredsstiller sine latente udtryksbehov ved at finde på nye ord. Lad mig slutte af med et godt nutids-eksempel på det. I vore ligestillingstider er det praktisk – og i visse tilfælde direkte lovbeftet – ikke at omtale folks køn: i administrative regler, i stillingsannoncer etc. Det ville kort sagt være praktisk med et stedord ved siden af *han* og *hun*, som ikke sagde noget om kønnet. Så slap man for tunge omskrivninger som *vedkommende*, *han* eller *hun*, *omtalte person*, *m/k* osv. For år tilbage satsede rødstrømper på et kunstord i retning af finsk